

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ БАГАТОЗНАЧНИХ
ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ
(на матеріалі сучасної української прози)**

Стаття стосується актуальної проблеми сучасної лінгвістики – вивчення полісемії відносних прикметників. Метою її є виявлення можливих комбінаційних поєднань значень різних типів у семантичній структурі багатозначних відносних прикметників (далі – БВП) та їх опис. У дослідженні визначено й описано структурно-семантичні групи БВП (на матеріалі сучасної української прози), які являють собою модифікації лексико-семантичних варіантів із номінативним, узувальньо-конотативним і оказіонально-конотативним значеннями.

Ключові слова: полісемія, лексико-семантичний варіант, відносний прикметник, номінативне значення, узувальньо-конотативне значення, оказіонально-конотативне значення.

Штонь Е. П. Структурно-семантические группы относительных прилагательных (на материале современной украинской прозы). *Статья касается актуальной проблемы современной лингвистики – изучения полисемии относительных прилагательных. Целью ее является определение возможных комбинационных объединений значений разных типов в семантической структуре многозначных относительных прилагательных (далее – МОП) и их описание. В исследовании определены и описаны структурно-семантические группы МОП (на материале современной украинской прозы), которые представляют собой различные модификации лексико-семантических вариантов из номинативным, узувальньо-конотативным, окказіонально-конотативным значениями.*

Ключевые слова: полисемия, лексико-семантический вариант, относительное прилагательное, номинативное значение, узувальньо-конотативным значение, окказіонально-конотативное значение.

Shton O. P. Structural and Semantic Groups of Polysemantic Relative Adjectives (on the Basis of Modern Ukrainian Prose). *The article deals with the urgent problem of modern linguistics – learning the polysemy of the relative adjectives. The objective of the article is finding and describing the potential meaning combination of different types in the semantic structure of the polysemantic relative adjectives (thereafter – PRA). Structural and semantic groups of PRA (on the basis of modern Ukrainian prose) as the modification of lexical and semantic versions with nominative, usual and occasional connotative meanings were defined in this article. Such pieces of meanings have been distinguished according to the function of the adjectives – whether the adjective has the direct denotative relativity and it is serviceable for nomination, or such denotative relativity is damped down. Connotative semantics mostly denotes to the adjectives. When they are connected with other class of nouns the meaning which we can qualify as common (they mostly fix in particular dictionaries). Being functioned in fiction, in particular of modern Ukrainian prose, relative adjectives are getting individually authoring meanings that mostly are not fixed in the dictionaries as occasional connotative meanings. The semantic structure of PRA are not rigid and open and lexicographic meaning of such adjectives can be accepted as relative description of this structure.*

Keywords: polysemy, lexical and semantic version, relative adjective, nominative meaning, usual connotative meaning, occasional connotative meaning.

Багатозначне слово, являючи собою об'єднання двох або кількох значень, взаємопов'язаних і взаємозалежних, здавна привертає увагу

мовознавців. Особливості полісемії прикметників, насамперед відсубстантивних, більшою чи меншою мірою досліджуються польськими лінгвістами школи В. Дорошевича. На матеріалі російської мови семантика відносних прикметників описується в розвідках Ю. Апресяна, Г. Уфімцевої, О. Земської, О. Шрамма, Ж. Соколовської, Г. Бортник, Н. Донцу, Н. Кузнецової та ін. Окремі питання словотвору та семантики прикметників української мови описано у працях О. Шевчук, А. Шамоти, А. Грищенко, М. Тимченка, Л. Пустовіт, В. Грещука, І. Кононенка, М. Степаненка та ін. Однак широке коло проблем, що стосуються семантики відносних прикметників (ВП), зокрема багатозначних, залишається нерозв'язаним. Однією з причин цього є те, що прикметники, на відміну від іменників, не мають референтної віднесеності, а тому їх лексичне значення характеризується більшою абстрактністю, що, звичайно, ускладнює дослідження їх семантичної організації. Крім того, ВП є словами похідними, а тому їх семантична структура багато в чому зумовлена семантичною структурою твірних іменників. Труднощі у студіюванні багатозначних відносних прикметників спричинені й багатоплановістю індивідуально-авторських значень, які виникають унаслідок їх переосмислення у художньому мовленні. Метою цієї статті є виявлення можливих комбінаційних поєднань значень різних типів у семантичній структурі БВП та їх опис. Скористаємося матеріалами кандидатського дослідження «Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50-80-х років ХХ ст.)» [4]. Деталізація деяких положень дисертації, а також висвітлення спостережень, на основі опрацювання робочої картотеки (близько 4000 текстових прикладів та 1800 карток із БВП та твірними іменниками, що фіксує одинадцятитомний словник української мови), доповненої прикладами слововживань, виявлених у творах сучасних українських прозаїків кінця ХХ – початку ХХІ ст., і визначатимуть завдання статті.

Семантична структура БВП, як зазначав О. Шрамм, є нежорсткою і відкритою. Лексикографічне тлумачення таких прикметників можна прийняти за приблизний опис цієї структури [3: 79]. Структурними компонентами БВП, що функціонують у сучасній українській прозі, є ЛСВ із номінативним значенням (далі – НЗ), узуально-конотативним (далі – УКЗ) і okazіонально-конотативним (далі – ОКЗ). Такі типи значень виділяємо залежно від того, чи прикметник має пряму денотативну співвіднесеність і слугує для номінації, чи така денотативна співвіднесеність приглушується й на перший план виступають емоційно-оцінні конотації. Конотативна семантика здебільшого потенційно властива прикметникам. Коли вони поєднуються з певним класом іменників, то виникають значення, які можна кваліфікувати як узуальні (їх здебільшого фіксують відповідні словники). Функціонуючи в художніх творах, у сучасній українській прозі зокрема, відносні прикметники набувають індивідуально-авторських значень, які звичай не фіксуються словниками, тобто – ОКЗ.

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє виділити такі структурні групи багатозначних відіменних прикметників: а) Σ НЗ; б) Σ НЗ + Σ УКЗ; в) Σ НЗ + Σ УКЗ + Σ ОКЗ; г) Σ НЗ + Σ ОКЗ (у структурі багатозначної лексеми НЗ, УКЗ

та ОКЗ може бути декілька, тому ми скористаємося знаком Σ , який прийнято в математиці для позначення суми яких-небудь одиниць). Схарактеризуємо кожну із виділених груп.

Група Σ НЗ.

Відразу зазначимо, що лексеми, структуру яких становлять лише НЗ, активно функціонують у художньому мовленні і кількість їх серед досліджуваних прикметників становить приблизно 22,0%. Але ця цифра є досить умовною, оскільки показовою є лише для тих найчастіше вживаних у сучасній українській прозі БВП, що стали предметом аналізу. Велика кількість таких прикметників, зрозуміло, лишилась поза увагою. Це стосується переважно тих, що активніше функціонують у науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях, є термінологічними і переважно – іншомовними. Умовною є ця кількість і через те, що художнє мовлення – процес творчий, індивідуальний, а тому будь-який відносний прикметник із НЗ може на основі певних авторських асоціацій набувати ОКЗ, ще і ще раз підтверджуючи мовну закономірність, на яку свій час вказував В. Виноградов, що у всіх відносних прикметниках потенційно закладений відтінок якості.

Найчастіше лексикографічний опис первинного (основного, номінативного) значення подається як вказівка на узагальнене значення прикметника, а саме: «Прикм. до ...», «Пов'язаний із...», «Стосовно до ...». У таких тлумаченнях не конкретизовано характер відношення до того, що називає вторинний іменник. Узагальнене значення немовби підсумовує усі можливі вживання прикметника й абстрагується від них. Як зазначає більшість дослідників, воно міститься в кожному конкретному значенні як спільний семантичний компонент, але самостійно реалізуватися не може. А. Грищенко, наприклад, підкреслює, що серед значень відіменникових українських прикметників «виділяється численна група похідних, необ'єднаних за характером прикметникових значень ...» і їх «можна кваліфікувати як такі, яким властиве значення загальної відносності» [2: 176–177].

Таким чином, відмінність основного (первинного) значення ВП від подібних ЛСВ інших лексичних одиниць полягає в тому, що воно практично не реалізується в процесі мовлення. Тому, розглядаючи структуру БВП, що функціонують у сучасній українській прозі, ми умовно вважатимемо таке значення первинним номінативним (ПНЗ), щоб більш точно описати цю структуру, а також виявити семантичні зв'язки між ЛСВ, які її утворюють. Необхідно зауважити, що реально структура аналізованих нами лексем міститиме лише похідні (вторинні) номінативні значення (ВНЗ). Адже ВП, регулярно сполучаючись із іменниками певної семантичної групи, утворюючи із ними типові контексти, актуалізують не загальне, невизначене, а конкретне відношення. Отже, спираючись на моменти узагальненості чи конкретизації ад'єктивної семантики, розмежуємо первинне номінативне і номінативно-похідне, вторинне значення ВП.

Полісемія відіменних прикметників, структуру яких складають НЗ, пояснюється по-різному. Частина з них набуває багатозначності внаслідок

поєднання кількох ПНЗ, що зумовлене словотвірними зв'язками прикметника, утвореного від полісемантичного іменника, або від різних іменників, як наприклад: АБАТСЬКИЙ – Прикм. до *абата* і *абатство* (тут і далі в тексті приклади структури БВП ілюструємо статтями СУМ (у) в 11-ти томах). Функціонують у художній прозі і такі ВП, які в СУМ(і) зафіксовані лише із вторинними номінативними значеннями. Ідеться про лексеми на зразок: ТИЖНЕВИЙ – Який триває, продовжується протягом тижня. Тижнева мандрівка // Розрахований на тиждень. Тижнева норма // Одержаний за тиждень. Тижневий заробіток // Який видається, виходить кожного тижня, щотижня. Тижневий додаток. Відсутність у структурі таких прикметників ПНЗ, мабуть, вказує на те, що типові контексти, а значить, і передача конкретних відношень, є для них обмеженими, на відміну від тих ВП, які мають ПНЗ, котре вказує на широкі можливості вираження різноманітних відношень.

І, нарешті, третя група ВП із НЗ об'єднує такі лексеми, які у своїй семантичній структурі мають ПНЗ та ВНЗ. Вона є найбільш чисельною. Див., наприклад: БЕНЗИНОВИЙ – Прикм. до *бензин*. Бензиновий дим. // Який працює на бензині. Бензиновий двигун. // Призначений для зберігання бензину.

Семантичною основою розвитку у відсубстантивних прикметників ВНЗ є здатність ВП вживатися в типових контекстах. Такими них є іменники-«конкуренти прикметника», які входять у число співасоціатів прикметника. Отже, ВНЗ виражають конкретні означальні відношення, що прогнозують властивостями тих предметів, від назви яких вони утворені. Як свідчить досліджений нами матеріал, ВНЗ найчастіше в художніх творах виражають такі відношення: 1) причинно-наслідкові; 2) просторові; 3) цільові; 4) відношення «матеріал – вироби з нього»; 5) часові; 6) відношення «вмісту», які виражаються у словникових тлумаченнях: 'який має, складається, містить, має у своєму складі те, що називає твірний іменник'; 7) присвійні; 8) відношення ідентифікації; 9) відношення, які тлумачаться 'який виробляє, здійснює, організовує, служить, займається, виконує, буде і под. те, що називає твірний іменник' та ін.

Особливим видом відношень «вмісту» є відношення «притаманності». ЛСВ, що актуалізують такі значення, тлумачаться у СУМ(і) за допомогою дефініцій – 'властивий, притаманний тому, кого (що) називає твірний іменник', а також – 'такий, як у, схожий, подібний до реалії, що названа твірним іменником'. Прикметникам із таким похідним значенням особливо властивий синкретизм семантики, коли на базі конкретно-характерологічного номінативного значення розвивається якісно- та вказівно-характерологічне конотативне значення [1: 167]. Так, наприклад, ВП *лавандовий* (*запах*), *лавровий*, *-і* (*пахощі*), *материнський*, *-а* (*доброта*), *батьківський*, *-і* (*гордощі*), *баб'ячий*, *-і* (*очі*) можуть вказувати на ознаки реалії, що названа іменником, від якого утворено такі прикметники (конкретно-характерологічне номінативне значення). Якщо ж вони стосуються інших реалій, то йдеться про якісно- та вказівно-характерологічне конотативне

значення. Див., наприклад: *Чемерис у своїх батьківських гордошах мав би доторкнутися ліктем якщо не доччиного ліктя, то бодай зятевого* (П. Загребельний); — *Так в тебе ж, Софіє, нема синів, — хтось поправив удову. — Так у людей є, — сказала з такою материнською тугою, що Марко аж затремтів* (М. Стельмах).

Група Σ НЗ + Σ УКЗ

Як свідчить аналіз зібраного матеріалу, багатозначні ВП, у структурі яких поряд із НЗ наявні УКЗ, функціонують у сучасній українській прозі найактивніше. Їх кількість становить приблизно 53,1% від усіх інших досліджуваних лексем. Номінативні значення у структурі таких прикметників виражають ті ж відношення, що й у розглянутих прикметників першої групи. Тому детальніше зупинимось на ЛСВ, що в художньому мовленні набувають емоційно-оцінних конотацій, які потенційно закладені в системі мови й зафіксовані у словнику, тобто на УКЗ.

Варто зазначити, що характер тлумачення таких узуально-конотативних значень різноманітний. Можна припустити, що це певною мірою залежить від неоднаковості вияву якісної (за нашою термінологією — конотативної) ознаки. Таким чином, УКЗ у СУМ(і) можуть тлумачитися:

1. За допомогою синонімічних якісних прикметників (СВИНСЬКИЙ — 1. Прикм. до *свиня* 1. Свинська шерсть. 2. перен. Непорядний, підступний, нечесний). Причому подано такі значення або з помітками: перен., чи - нар.-поет. (*соболиний* — ‘темний, густий і шовковистий /про брови/’); книжн. (*ефірний* — ‘надзвичайно легкий’); діал. (*гранатовий* — ‘темно-червоний’) і под., або взагалі без будь-яких поміток, тобто як одне з прямих значень (*кофейний* — ‘темно-брунатний’), *винний* — ‘те саме, що кисло-солодкий’), хоч, як уже згадувалося, ВП не втрачають своєї семантичної двоплановості, і, вживаючись у якісному значенні (яке СУМ іноді трактує як пряме значення), у художніх творах зберігають конотацію (пор.: *кофейний*, *гранатовий* — образніше, ніж синонімічні якісні прикметники *темно-брунатний* та *темно-червоний*).

2. Через пояснення, поряд із яким подано синонімічний якісний прикметник, як-от: ЖОВЧНИЙ — 1. Прикм. до *жовч* 1. 2. перен. Який любить досаджати, неприємно вражати словами; злостивий.

3. Через тлумачення, що складається зі слів: ‘властивий + назва реалії, від якої утворено ВП’, напр.: ТОВАРИСЬКИЙ — 1. Прикм. до *товариш* 2 і *товариство* 2. // Властивий товаришеві, товаришам. Наприклад: *Той випростався, багатозначно кркнув і королівським рухом подав йому газету* (М. Стельмах); *Вона переводила свій пронизливий погляд на сина і командирським голосом говорила...* (В. Гужва.). У наведених контекстах УКЗ характеризують звичайного чоловіка, матір, а не короля чи командира.

4. Часто якісно-характерологічне значення набуває яскраво вираженого вказівно-характерологічного й тлумачиться за допомогою зворотів ‘такий, як у ...’, ‘схожий на ...’, ‘подібний до ...’. Якісний параметр характеристики уточнюється в контексті, у якому виявляється конкретна ознака, за якою встановлюється подібність одного предмета до іншого. Напр., прикметник

качиний містить у своїй семантичній структурі ЛСВ, що тлумачиться: ‘такий, як у качки’. Це значення по-різному конкретизується в наведених контекстах: ... *опасиста, з качиним носом і качиною ходою господиня* (М. Стельмах); ... *качиний перестук коліс* (М. Стельмах).

5. Узуальність конотативних значень засвідчують тлумачення: ‘прикм. до ...’, ‘стосовно до ...’, якщо іменник, від якого утворено БВП, має таке пряме або переносне значення, на базі якого виникає конотативне значення ВП. Див., наприклад: ЗАТВОРНИЦЬКИЙ – Прикм. до *затворник, затвірник*; ЗАТВОРНИК, ЗАТВІРНИК – Чернець, що не залишає своєї келії, не спілкується з людьми. // перен. Про людину, що живе самотньо, уникаючи спілкування.

Група Σ НЗ + Σ ОКЗ

Кількість прикметників, які, маючи у своїй структурі НЗ, розвивають у художніх творах ОКЗ, порівняно невелика. Це приблизно 19,8% від усіх досліджуваних ВП. Але, як ми уже зазначали раніше, це лише умовно свідчить про здатність ВП у художніх творах набувати ОКЗ, оскільки будь-який ВП може стати об'єктом авторських асоціацій для створення індивідуального образу.

ОКЗ характеризуються невисокою частотністю, новизною зіставлення. Серед них можна виділити такі, що реалізуються в основному в мінімальному контексті, та контекстуально зумовлені, тобто ті, що реалізуються в широкому контексті. Перші, очевидно, мають більші тенденції для закріплення в мові, адже напрямки їх розвитку традиційні, напр.: *дротяний чуб, горіхові очі* тощо.

На відміну від тих ВП, ОКЗ яких актуалізуються у мінімальному контексті, ОКЗ другої групи яскраво вираженої тенденції переходу в загальнонародне вживання не виявляють. Такі значення – переважно естетичні (нетрадиційні, сугестивні, зумовлені широким контекстом, синкретичні), а тому ідентифікація їх є приблизною. Проілюструємо це такими прикладами: *Але Держикрай не бажав висловлюватися по-людськи, його вабило тільки, сказати, електронне поводження* (П. Загребельний); *І як могла Зізі, наша незалежна, вільнолюбива, задеркувата Зізі підкоритися такому електронному типові* (П. Загребельний). У поданих контекстах ВП *електронний* актуалізує ОКЗ, яке можна приблизно описати як ‘точний, логічний, сухий, неемоційний, раціональний’ і под.

Структури ВП, які належать до цієї групи, неоднорідні. Можна виділити такі прикметники, що стають багатозначними лише завдяки набутому в художніх творах ОКЗ. Це, наприклад, ВП: *альковний, кошаний, гусячий, жираф'ячий, дієтичний, нейлоновий, косарський* тощо. ОКЗ можуть розвивати також такі ВП, у структурі яких є кілька НЗ. Окремо виділяємо прикметники, які, функціонуючи в українській прозі, набувають ОКЗ, хоча у СУМ(і) вони не зафіксовані навіть із відносним значенням. Це лексеми: *ковильний, апогейний, мулатний, шайтанський, килимний, ластів'їний, йогівський, інфарктний* та ін. Див. наприклад: ... *настала ота рідкісна апогейна ніч, коли на задалегідь визначених місцях, біля кожної щогли і снасті невідлучно чергують*

молоді матроси (О. Гончар); *Усе, з чим Гриня стикається в чайній, мовби навмисне створене для того, щоб вивести його з душевної рівноваги, з йогівського супкою* (О. Гончар).

Група Σ НЗ + Σ УКЗ + Σ ОКЗ

Структури, для яких характерне поєднання НЗ, УКЗ та ОКЗ, складають приблизно 5,1% від усіх досліджуваних лексем, серед них ВП: *органний, храмовий, вулканічний, лебединий, агресивний, гороб'ячий, козиний, вечірній, вечоровий, осінній, маковий, газетний* тощо. Наведемо для прикладу ОКЗ ВП *маковий*: *Очутившись та розплющивши очі, вона зовсім близько побачила внукове обличчя в макових цятках поту, очі аж курілися сірою тривогою* (Є. Гуцало). У СУМ(і): **МАКОВИЙ** – 1. Прикм. до *мак*. // Одержаний із маку. // З маком. 2. у знач. ім. *макові*... 3. розм. Який має колір червоної квітки маку. **МАК** – 1. Трав'яниста рослина з довгим стеблом і великими квітками (переважно червоного кольору), що дає кулястий плід, наповнений дрібним насінням; вирощується як лікарська та олійна культура, а також як декоративна рослина. // Квітка цієї рослини. 2. Насіння цієї рослини. Як бачимо, крім УКЗ 'червоний', у прикметника може розвиватися ОКЗ 'маленький, дрібний'.

Отже, залежно від кількості та типу лексичного значення ЛСВ БВП, що функціонують у сучасній українській прозі, виділено чотири структурно-семантичні групи таких одиниць: а) Σ НЗ; б) Σ НЗ + Σ УКЗ; в) Σ НЗ + Σ ОКЗ; г) Σ НЗ + Σ УКЗ + Σ ОКЗ. Найактивніше використовуються прикметники другої групи, їх кількість – приблизно 53,1% від усіх досліджуваних лексем. І навпаки, найменш чисельною є четверта група: приблизно 5,1%. Насамкінець зауважимо, що семантична структура БВП нежорстка і відкрита. Усі лексико-семантичні і стилістичні зміни у її складі потребують подальшого вивчення й адекватної репрезентації у лексикографічних працях.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Виноградов В. В.** Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Избр. Труды. Лексикология и лексикография. – М. : Наука, 1977. – С.162-189; 2. **Грищенко А. П.** Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1978. – 206 с.; 3. **Шрам А. Н.** Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка) / А. Н. Шрам. – Л. : Изд. во Ленингр. ун. – та, 1979. – 134 с.; 4. **Штонь О. П.** Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50 – 80-х років ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 « Українська мова» / О. П. Штонь. – Тернопіль, 1997. – 17 с.

Штонь Олена Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Україна, 46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.

E-mail: shtonolena@gmail.com

tel: +380685163849

Shton Olena Petrivna – Candidate of Philology, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Methods of Teaching, Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk. Ukraine, 46020, Ternopil, M. Kryvonosa Str., 2.